

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА ПІДХОДИ ДО ЛАНДШАФТНО-ЕКОЛОГІЧНОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ

У статті розглянуто стан та особливості використання земельних ресурсів, а також основні підходи до ландшафтно-екологічної оптимізації території.

Ключові слова: ландшафт, антропогенний ландшафт, природний ландшафт, землекористування, структура земельного фонду, оптимізація.

Актуальність теми. Цілеспрямовані дослідження території передбачають не тільки надбання необхідної інформації про ландшафт і ландшафтоутворюючі процеси, але і доведення її до рівня можливого використання на практиці.

Комплексний підхід до раціонального використання природних ресурсів та охорони здоров'я населення в умовах інтенсивного впливу на навколишнє середовище висуває проблему оцінки геохімічної ситуації антропогенних ландшафтів та можливості виконання ними відповідних екологічних функцій.

Природне середовище являє собою систему природничих і природно-антропогенних територіальних комплексів або ландшафтних комплексів і їхніх морфологічних частин. Відомо, вони виступають як середовище проживання і арена господарської діяльності людини, виконують екологічні та ресурсовідновлюючі функції. Внаслідок цього ландшафтні системи (геосистеми), які обмежені ландшафтним комплексом, розглядаються як інтегральний об'єкт дослідження для цілей екології, природокористування, охорони природи.[1]

Оскільки визначальними функціями геосистем прийнято вважати антропоекологічну та природоохоронну, то доцільним буде проаналізувати співвідношення між природними та антропогенно-перетвореними ландшафтами досліджуваного регіону.

Аналіз попередніх досліджень. На сьогодні раціональне використання земельних ресурсів є актуальним завданням. Проблеми землекористування та підходи до оптимізації структури земельного фонду, ландшафтно-екологічної організації території досліджуваного регіону висвітлені у працях таких науковців як Л.П. Царик (2006), Б.В. Заболоцький(2004), З.М. Герасимів(2008), І.Ю. Чеболда (2006), М.Р. Питуляк (2007), П.Л.Царик (2009), І.П.Касіяник (2008)тощо.

Постановка завдання. Метою даної публікації є проведення аналізу стану та особливостей використання земельних ресурсів, аналіз стану ландшафтів досліджуваної території та співвідношення природних та антропогенних угідь в межах ландшафтних систем, а також висвітлити підходи щодо ландшафтно-екологічної оптимізації території.

Виклад основного матеріалу. В процесі господарської діяльності значна частина природних ландшафтів перетворена в агроландшафти: 1) антропогенні ландшафти, природна рослинність яких на переважній більшості території замінена агроценозами (біотичне угруповання, яке створене з метою отримання сільськогосподарської продукції і регулярно підтримується людиною; йому властива низька екологічна надійність, проте висока врожайність (продуктивність) одного або кількох домінуючих видів культурної флори [1].

Відповідно до класифікації Ф.М. Мількова (1936), за співвідношенням природних та змінених природно-територіальних комплексів виділяють такі ландшафти: антропогенні (природних угідь не більше 25%), природно-антропогенні (25-50%), антропогенно-природні (50-75%) і природні (75-100%). Ландшафти Тернопільської області належать до природно-антропогенних. Природними ландшафтами в області зайнято 31% площ, антропогенними – 69%.

На основі матеріалів таблиці можна провести типологію ландшафтів Тернопільської області за співвідношенням природних та антропогенних ландшафтів:

I тип – природні ландшафти (частка природних угідь >75%) в межах області відсутні.

II тип – антропогенно-природні ландшафти (частка природних угідь 50-75%), характерний для Бережанського району (54,6%).

III тип – природно-антропогенні ландшафти (частка природних угідь 25-50%), у складі яких виділено 3 підтипи:

1) природно-антропогенні ландшафти з низьким рівнем антропогенної перетвореності (частка

природних угідь 41-50%). Характерні для Монастирського (47,2%) і Шумського (43,6%) районів.

2) природно-антропогенні ландшафти з середнім рівнем антропогенної перетвореності (частка природних угідь 33-41%). Характерні для Бучацького (33,1%), Кременецького (37,8%) і Підгаєцького (34,9%) районів.

3) природно-антропогенні ландшафти з високим рівнем антропогенної перетвореності (частка природних угідь 25-33%). Характерні для Борщівського (30,9%), Густинського (27,7%), Заліщицького (31,9%), Зборівського (32,3%), Козівського (25%) і Тернопільського (25,1%) районів.

IV тип – антропогенні (частка природних угідь <25%). Характерні для Збаразького (23,6%), Лановецького (21,6%), Тербовлянського (22,2%) і Чортківського (24,6%) Підволочиського (18,6%) районів.

Таблиця 1.

Співвідношення між природними та антропогенними ландшафтами Тернопільської області

№ п/п	Адміністративні райони	Загальна площа земель, га	Частка природних та антропогенних ландшафтів, %	
			природних	антропогенних
1	Бережанський район	66113	54,6	45,4
2	Борівський район	100587	30,9	69,1
3	Бучацький район	80212	33,1	66,9
4	Густинський район	101616	27,7	72,3
5	Заліщицький район	68391	31,9	68,1
6	Збаразький район	86306	23,6	76,4
7	Зборівський район	97741	32,3	67,7
8	Козівський район	69430	25	74
9	Кременецький район	91754	37,8	62,2
10	Лановецький район	63234	21,6	78,4
11	Монастирський район	55815	47,2	52,8
12	Підволочиський район	83726	18,6	71,4
13	Підгаєцький район	49638	34,9	65,1
14	Тербовлянський район	113003	22,2	77,8
15	Тернопільський район	74911	25,1	74,9
16	Чортківський район	90344	24,6	75,4
17	Шумський район	83800	43,6	56,4

Домінуючим видом природокористування, яким зайнято 83,5% території області, є сільськогосподарське землекористування. Із 1382,4 тис. га загальної площі під ріллею 848 тис. га, або 61,3% території (станом на 1.01.2007). Незважаючи на домінуючу тенденцію скорочення частки орних земель у структурі земельного фонду, розораність земель Тернопільщини є неправомірно високою.

Структура земельного фонду області є розбалансованою за рахунок невідповідності співвідношень між землями з природною та агрокультурною рослинністю. Вона не зазнала принципових змін з 70-х років, незважаючи на ряд об'єктивних передумов серед яких:

- висока частка (26,7%) орних земель на схилах, крутизною більше 3°;
- низька частка (13,5%) лісовкритих площ;
- низька частка (12,2%) земель під луками і пасовищами;
- поява нової категорії земель у структурі земельного фонду — перелогів;
- наявність значної частини (19,6%) малопродуктивних та деградованих земель;
- наявність (14%) перезволожених і заболочених земель у структурі с/г угідь.

Результатом надмірної розораності земельних угідь схилих місцевостей є інтенсивний поверхневий змив (площинна ерозія). За оцінками спеціалістів він становить близько 22 млн. т родючих шарів ґрунту впродовж року. Понад 30% площ орних земель за ступенем деградованості ґрунтового покриву відносяться до категорії середньо і сильно еродованих. За умов сильної ерозії з ґрунтової поверхні щороку змивається шар ґрунту в 2-5 мм; за 10 років товщина зруйнованого шару ґрунту досягає 20-50 мм, і за 100 років — 200-500 мм (20-50 см). За сторічний період у природних умовах відбувається формування всього 2-5 см ґрунтового покриву. Це засвідчує факт, що процеси деградації, руйнування ґрунтів на території області в десятки разів інтенсивніші за процеси ґрунтоутворення. Тенденція не просто насторожлива, вона є загрозлива для одного її найцінніших природних ресурсів [4].

Площинний змив виносить з ґрунтів найбільш тонкі частинки, збагачені гумусом і елементами мінерального живлення рослин. Втрачаючи гумус, ґрунти стають легшими, збіднюються на частини з великою поглинаючою здатністю, втрачають структурність, стають менш родючими. Вміст гумусу в орному шарі ґрунту зменшився від 3,27 до 3,09% за період з 1991 по 2005 рік.

До процесів руйнації ґрунтів необхідно віднести: хімічне забруднення внесенням мінеральних добрив і отрутохімікатів, закислення ґрунтів кислотними опадами, виснаження ґрунтів за рахунок зменшення вмісту поживних речовин, порушення механічної структури ґрунту за рахунок обробітку полів важкою, крупногабаритною технікою.

У середньому на 1 га посіву у 1998-2003 рр. у області вносилося до 36 кг мінеральних добрив. В межах 2,0-3,0 кг/га залишилось внесення засобів хімічного захисту рослин. Водночас в області накопичилось 36 тонн отрутохімікатів, що з різних причин не можуть бути використані за призначенням. Із 420 наявних складів для зберігання отрутохімікатів 210 не відповідають вимогам стандартів і норм.

Забруднення ґрунтів важкими металами, органічними і мінеральними добривами, отрутохімікатами, радіонуклідами, нафтопродуктами веде до зміни хімізму ґрунтів, росту концентрації забруднювачів, деградації ґрунтової мікрофлори та мікрофауни, зміни характеру ґрунтотворчих процесів.

Особливу занепокоєність викликають ґрунти, забруднені радіонуклідами цезію та стронцію, які активно поглинаються і накопичуються в ґрунтових профілях, а з них надходять до рослин. У більш родючих ґрунтах, насичених доступними для рослин мінеральними елементами, радіонукліди менше потрапляють до рослин. І навпаки, на бідних ґрунтах їх надходження з ґрунту до рослин зростає. Мігруючи вглиб ґрунтового профілю, радіоактивні речовини акумулюються у легких ґрунтах на глибині 40-60 см, важких чорноземах — 30-40 см, де вони є легкодоступними для корневих систем, у тому числі, — культурних рослин.

Стан земель постійно погіршується, в тому числі внаслідок безгосподарного ставлення до землі, помилкової стратегії максимального залучення земель до обробітку, недосконалої техніки і технології обробітку землі, незбалансованої цінової політики, невиконання природоохоронних заходів.

Складною соціальною проблемою "фермеризації" сільського господарства є поглиблення деградації земель через загострення суперечностей між використанням та відновленням продуктивного потенціалу ґрунтів та їх екологічних функцій. Агрохімічні обстеження сільськогосподарських земель показали відчутне скорочення у ґрунтах поживних речовин внаслідок зменшення обсягів внесення органічних та мінеральних добрив, меліорантів та відчуження з урожаєм поживних речовин. Якщо у 1991 році на 1 га ріллі вносилося 8,2 т органічних добрив, у 1996 році — 3,8 т, то у 2003 році — 1,3 тонн. У 8 разів за цей період зменшилось використання в землеробстві вапнякових та гіпсових матеріалів, що неминуче посилить процеси подальшого підкислення і засолення ґрунтів. Кислу реакцію ґрунтового розчину має близько 50% ріллі. Відмічено істотне зменшення вмісту рухомого фосфору, обмінного калію, магнію. Дефіцит балансу поживних речовин у ґрунтах перевищує в 2-3 рази нижню екологічно допустиму межу.

У територіальному аспекті деградація ґрунтово-земельного покриву найбільш інтенсивно простежується в горбогірних районах області, вододільних надмірно розораних ділянках, по долинах річок в околицях населених пунктів. У розрізі адміністративних районів найінтенсивніша деградація ґрунтового покриву спостерігається в Козівському, Зборівському, Лановецькому, Підволочиському, Збарзькому, Тернопільському, Терехівському районах. У південних районах області (Чортківському, Буцацькому, Борщівському та Заліщицькому) деградованість ґрунтового покриву посилюється через радіаційне забруднення.

Однак за останні роки в регіональному землекористуванні намітилось ряд позитивних тенденцій, які ведуть до стабілізації екологічної ситуації земельних ресурсів. Серед них: скорочення площ орних земель, зростання часток залужених і заліснених земель, зменшення обсягів внесення мінеральних добрив і отрутохімікатів, скорочення контурності полів, збільшення площ, що обробляють малогабаритною технікою, відродження традицій землекористування, поява реальних власників землі.

За станом на 1.01.2007р. в області нараховується 780 кар'єрів та виробок корисних копалин. Територіальним геологічним відділом Держкомгеології України взято на облік 385 родовищ корисних копалин, 165 з яких є на державному балансі запасів. Упродовж останніх років

спостерігається розширення видобутку пісковика будівельного, вапняку будівельного, піску, скорочення видобутку травертину, суглинку, торфу (Табл. 3).

Більшість кар'єрів за поданням Держуправління екології та природних ресурсів експлуатують самовільно, без належного оформлення права користування, з порушенням порядку проведення робіт, в тому числі розкривних. Відведені земельні ділянки часто не відмежовані на місцевості, що створює передумови самовільного захоплення земель. Гірничовидобувні кар'єри та виробки є найбільш небезпечними для унікальних природних комплексів Товтрового пасма, Дністровської долини, Кременецьких гір, Опільського горбогір'я. Видобуток доломітів, вапняків, гіпсів, пісків призводить до повної руйнації природних ландшафтів, втрати їх унікальності, неповторності, привабливості.

Надрокористування веде до посиленої антропогенізації ландшафтів, деградації всіх природних компонентів, кардинальної зміни ландшафтотворчих процесів. Однак вказані зміни і перетворення торкаються незначних територій, на яких ведуться гірничовидобувні процеси.[4]

Тому поточний облік землеволодіння і землекористування показує розподіл земель в господарствах, територіальних громадах, районах і областях за видами земельних угідь. Аналіз використання земель за видами земельних угідь має на меті поступовий перехід до агроландшафтних систем землекористування та землеробства за такими напрямками:

- зменшення часток сільськогосподарських угідь і зокрема ріллі у загальній структурі земельних угідь;
- виведення із сільськогосподарського обігу малопродуктивних і деградованих сільськогосподарських земель з наступною їх консервацією та переведення у природні угіддя – ліси, степи, луки, чагарники;
- виділення на місцевості спеціальних категорій земель – водоохоронних, ґрунтозахисних, курортно-рекреаційних, прибережних і т.д., і встановлення обмеженого регламентованого використання таких земель відповідно до їх статусу;
- реалізація регіональних і локальних програм меліорації сільськогосподарських земель з метою їх екологічного оздоровлення, відновлення та покращення продуктивності.

Перехід до агроландшафтної організації території потребує істотного зниження рівня сільськогосподарської освоєності території та формування локальних і регіональних екологічних екомереж як каркасів екологічної безпеки території [4].

Раціональне, збалансоване й екологічно безпечне використання земельних ресурсів у районах та регіонах потребує:

- оптимізації загальної структури земельних угідь, зниження розораності земель до 50%, збільшення частки луків, сіножатей і пасовищ (пересічна норма для країни – 17-20%), збільшення лісистості (пересічна норма – до 20%);
- формування високопродуктивних і екологічно стійких агроландшафтів шляхом впровадження ґрунтозахисних систем землеробства, ландшафтно-контурної і контурно-меліоративної організації території;
- перехід від традиційної системи землекористування з великими за площею сільськогосподарськими підприємствами і нарізкою укрупнених полів і масивів до середньо- і дрібноконтурної організації території на агроландшафтній основі;
- збільшення частки природоохоронних земель до рівня сучасного світового стандарту (5%);
- визначення категорій земель для формування регіональної і національної екологічної мережі і їх виділення на місцевості, зокрема: а) земель водного фонду; б) рекреаційних земель; в) земель лісового фонду; г) деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських земель; д) земель природно-заповідного фонду;
- покращання екологічного стану зрошуваних і осушуваних земель; реконструкція діючих меліоративних систем; впровадження сучасних технологій зрошування та дренажу;
- визначення рівня забруднення земель агрохімікатами та їх класифікації за цим показником.

Висновки. За результатами викладеного матеріалу можна зробити висновок, що досліджувана територія є добре освоєною, про це свідчить те, що у співвідношенні природних та антропогенних ландшафтів більший відсоток займають антропогенні. Такий стан зумовлений тим, що територія області має сприятливі кліматичні умови та ґрунти для господарського використання. Домінуючим видом господарювання на даній території є ведення сільського господарства, про це свідчить те, що велику частку земель області використовують для розвитку цієї галузі. Основною проблемою є

надмірна розораність території, а особливо на силових поверхнях, що веде до деградації ґрунтового покриву. Негативним є також той факт, що ґрунтовий покрив області підданий різним видам забруднення. Тому основним завданням на даному етапі є інтенсивне впровадження ґрунтозахисних заходів для зменшення деградації земель, а також зменшення їх забруднення важкими металами, радіонуклідами, органічними та мінеральними добривами, отрутохімікатами тощо. Якщо такі тенденції залишити поза увагою, то це може призвести до негативних явищ, область може втратити впродовж короткого часу родючі ґрунти. Адже процеси деградації ґрунтів у десятки раз є інтенсивнішими за процеси ґрунтоутворення.

Література:

1. *Гуцуляк В. М.* Ландшафтна екологія. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.
2. *Природно-ресурсний аспект розвитку України.* – Київ: КМ Academia, 2001. – 112 с.
3. *Топчієв О.Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
4. *Царик Л. П.* Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: навчальна книга – Богдан, 2006. – 256с.

Резюме:

Грескив О. ОСОБЕННОСТИ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ И ПОДХОДЫ К ЛАНДШАФТНО-ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ОПТИМИЗАЦИИ ТЕРРИТОРИИ.

В статье рассмотрено состояние и особенности использования земельных ресурсов, а также основные подходы, к ландшафтно-экологической оптимизации территории.

Ключевые слова: ландшафт, антропогенный ландшафт, естественный ландшафт, землепользование, структура земельного фонда, оптимизация.

Summary:

Greskiv O. FEATURES AND APPROACHES TO LAND USE AND ENVIRONMENTAL OPTIMIZATION LANDSHAFTNO TERRITORY

The article discusses the status and characteristics of land resources, as well as basic approaches to the landscape-ecological optimization area

Key words: landscape, anthropogenic landscape, natural landscape, territory, land use, land tenure, optimization.

Надійшла 22.11.2009р.
